

HOWARD LLOYD WILLIAMS: SPRAVODLIVOSŤ V JEDNEJ KRAJINE?

WILLIAMS, H. L.: Justice in one Country?
FILOZOFIA 49, No 4, p. 220.

The main idea of the paper is based upon the assumption that justice as it is embodied in the rule of law is an inevitable prerequisite of social cooperation. Against this background the problems of post-communist societies are discussed.

Howard Lloyd Williams je profesorom politickej teórie na oddelení medzinárodnej politiky na University College, Aberystwyth vo Walese. Je autorom mnohých prác, napríklad Kant's Political Philosophy (Kantova politická filozofia, Oxford, Basil Blackwell 1983) a The Concept of Ideology (Pojem ideológie, Brighton – Sussex, Wheatsheaf 1988).

Termínom spravodlivosť budem v tejto štúdii mieniť tak procedurálnu, ako aj distributívnu spravodlivosť. Procedurálna spravodlivosť sa vzťahuje k existencii práva a jeho uplatnenia verejne uznaným súborom inštitúcií, ako sú sudy a polícia. Distributívna spravodlivosť sa vzťahuje k oveľa širšej sfére, totiž k súboru spôsobov, ktorými spoločnosť môže zabezpečovať verejne uznávané férové umiestňovanie zdrojov a pracovných zaradení. Tieto dva významy termínu spravodlivosť spolu súvisia, avšak o otázke distributívnej spravodlivosti sa v politickej filozofii diskutuje oveľa viac. Zatiaľ čo väčšina predstaviteľov súčasnej západnej politickej filozofie súhlasí s tým, že pre spoločnosť je nevyhnutné zaistiť, aby sa procedurálna spravodlivosť účinne presadzovala, mnohí pochybujú o tom, že by bolo nevyhnutné hľadať prostriedky na dosiahnutie nejakej formy distributívnej spravodlivosti.

Temer všetci (a iste oprávnené) súhlasia s názorom, že socialistický experiment, ako sa uskutočňoval v Sovietskom zväze a v krajinách na ňom závislých väčšiu časť tohto storočia, bol nevydareným krokom v dejinách ľudstva. Vyzerá to tak, že myšlienka úplne socializovanej ekonomiky, ktorá je riadená v ústredí odsúhlaseným plánom, v praxi úplne zlyhala. S týmto názorom, i keď váhavo, súhlasia temer všetci. Oveľa viac ľudí však súhlasí s názorom, že jedna časť tohto experimentu bola dokonalým a úplným neúspechom. Dokonca i medzi ľavičiarimi by sa len veľmi málo ľudí podujalo obhajovať Stalinov pokus vybudovať „socializmus v jednej krajine“.

I v radoch samotných socialistov vždy boli vážne pochybnosti o múdrosti stratégie autarkného vývoja. Väčšina boľševických vodcov však v roku 1917 nemala na mysli túto stratégiu. A ak máme veriť Leninovým slovám z jeho pamfletov z tohto obdobia, tak jeho stratégia bola celkom opačná a išlo mu o väzbu ruskej revolúcie

so socialistickou zmenou v ostatnom svete. Cieľom mnohých boľševikov bola dramatická a nemožná svetová revolúcia.

Medzi prívržencami kapitalizmu sa autarkná cesta vývoja vždy považovala za chybu. Liberálna politická ekonómia formulovala dobre premyslené kritické výhrady voči idei autarkie, v ktorých poukázala na slabosti a nedostatky ekonomiky izolujúcej sa od svetového vývoja. Jedným z najväčších nebezpečí je asi neefektívnosť. Nedostatok zahraničnej konkurencie vedie k nedbanlivosti vo výrobe a pri konečnej úprave výrobkov. Izolácia môže viesť k tomu, že nikto nedostane to, čo chce, vtedy, keď to chce. Vyrábajú sa málo kvalitné tovary, pretože ľudia nemajú možnosť kúpiť si to, čo je v danej chvíli najkvalitnejšie, a niektoré tovary nie je možné kúpiť vôbec, pretože autarkný štát ich nie je schopný vyrobiť. Otvorenosť svetovej ekonomike je väčším rizikom, avšak aj možné prínosy sú väčšie. Ak vezme-me do úvahy iniciatívnosť, nepokojnosť a neuspokojiteľnosť túžob jednotlivcom, neprekvapuje, že pokus vybudovať socializmus v jednej krajine zlyhal.

Jednou z najnápadnejších črt zmien vo východoeurópskych krajinách po roku 1989 je ich ochota k otvorenosti v ekonomických väzbách k ostatnému svetu. Neprekvapuje, že tieto krajiny chcú užívať plody kapitalistického vývinu, toho, čo je v kapitalistickom výrobnom spôsobe najlepšie. Štáty, regióny a mestá vo východnej Európe sa predbiehajú v nadväzovaní ekonomických vzťahov so Západom a s ostatným rozvinutým svetom. Vidia v tom (pravdepodobne oprávnené) cestu k ekonomickej prosperite.

Definitívny kolaps marxisticko-leninskej hegemonie znamená pre východoeurópske štáty aj hľadanie nových, dobe primeraných foriem politickej legitimacy. A tu sa mnohým zdá, že internacionalizmus nie je príliš schodnou cestou; otvorenosť ekonomiky sa pokúšajú spájať s úsilím nadväzovať politické vzťahy so Západom samostatne. Vychádzajú zrejme z toho, že i keď ekonomická prosperita je možná len na medzinárodnej základni, spravodlivosť – tak procedurálna, ako aj distributívna – musí byť ustanovená v národných alebo lokálnych rámcoch.

V nasledujúcich častiach tejto štúdie sa pokúsím preskúmať možné filozofické zdôvodnenie tejto línie vývoja, ako aj kritické výhrady voči nej. Diskusie o spravodlivosti majú hlboké korene v politickej filozofii a spravodlivosť je dôležitou témou súčasného liberálneho politického myslenia. Spravodlivosť je témou Platónovej *Ústavy*, prvej veľkej knihy v dejinách politického myslenia. Stojí za zmienku, že Platón vo svojom projekte spravodlivého štátu stotožňuje procedurálnu a distributívnu spravodlivosť. Spravodlivosť sa v podstatnej miere zakladá na filozofickej múdrosti vládnucej triedy strážcov. Členovia tejto skupiny uznávajú, že spravodlivosť možno dosiahnuť špecializáciou alebo adekvátnou deľbou práce, predovšetkým deľbou práce medzi vládncami a ovládanými. Súčasná liberálna politická filozofia však dôrazne rozlišuje medzi distributívnou a procedurálnou spravodlivosťou. Myslitelia ako John Rawls považujú za samozrejmé, že jednotlivec uznáva právnu autoritu štátu, a svoju pozornosť potom orientujú na analýzu praktík, inštitúcií a ekonomických usporiadaní, ktoré by takíto jednotlivci považovali za akceptovateľné. Rawls kladie skôr dôraz na spravodlivosť ako férovosť než na spravodlivosť ako prostriedok udržiavania pokoja.

Na rozdiel od všeobecnej tradície politického myslenia sa v rámci marxistického kánonu o otázke spravodlivosti diskutovalo len zriedka a spravodlivosť sa chápala ako závislá od širšieho ekonomického vývinu spoločnosti [1]. Spravodlivosť je súčasťou nadstavby, ktorá sa mení do tej miery, ako sa revolucionizuje ekonomická základňa spoločnosti. Problém spravodlivosti je v marxistickej tradícii okrajový i preto, že ide o radikálnu teóriu distributívnej spravodlivosti, v ktorej proletariát berie svoj osud do svojich vlastných rúk a rozdeľuje pozície a zisky podľa svojich vlastných kritérií rovnosti. Okrajovosť problému spravodlivosti v marxizme vyplýva i z katalizmičského pohľadu na spoločnosť, ktorý odmieta otázku legitimitnosti.

Podľa môjho názoru bola marginalizácia otázky spravodlivosti veľkým nedostatkom marxizmu. Jedným z poučení z nešťastných pokusov o uskutočnenie marxizmu je, že *právo* musí byť vždy uprednostnené pred *dobrom*. Marxisti si však len veľmi ťažko toto poučenie osvoja, pretože nikdy nevenovali dostatočnú pozornosť politickej filozofii. Väčšina základných diel o novovekom štáte od Hobbesa až po Kanta zdôrazňuje, že najprv treba vytvoriť stabilný politický poriadok, a až potom možno diskutovať o problémoch distributívnej spravodlivosti. Vo všeobecnosti prevláda názor, že bez poriadku by nebolo bohatstva, ktoré možno rozdeľovať. Je síce pravda, že napríklad Locke uvádza vlastníctvo do súvislosti s občianskou spoločnosťou a štátom, avšak o spravodlivom používaní bohatstva Locke uvažuje až potom, keď sa uistil o fungovaní mechanizmu, ktorý zaručuje výkon vlastníckych práv ([6], 140-1).

Vzťah medzi politickou skúsenosťou a našou reflexiou tejto skúsenosti má vždy komplexnú povahu. Politické ideológie sú potrebné na to, aby sprostredkovali medzi politickou teóriou a politickou praxou [7]. Politická filozofia nie je schopná priamo formulovať návrhy na nové usporiadanie spoločnosti. Politická a morálna filozofia nám môžu veľa povedať o tom, čo je spravodlivá a férová spoločnosť. No faktory, na ktorých závisí existencia takejto spoločnosti, sú empirické a kontingentné. Vždy máme do činenia s konkrétnou, faktickou spoločnosťou a jej kultúrna a právna organizácia nadobúda neobyčajne veľké množstvo foriem. To, že právo má prednosť pred dobrom, znamená, že musíme akceptovať tie štáty, ktoré fungujú (i keď nedokonale) na základe zákonov. Skúsenosť nám hovorí, že vláda zákonov funguje obyčajne v rámci moderného národného štátu. Právne štáty sú obyčajne národnými štátmi a právne štáty musíme odlišovať od iných druhov štátu: feudálnych, teologických alebo ideologických. Je len prirodzené, že tí, ktorí žijú mimo rámca národných právnych štátov, závidia relatívnu slobodu tým, ktorí žijú v rámci národných štátov, a chcú si ju tiež prisvojiť.

Myslím, že dôvody tejto túžby sú jasné. Každá sociálna organizácia, ktorá chce byť úspešná, vyžaduje od svojich členov prvky možného sebaobetovania. Je celkom možné, že táto potenciálna obeť spochybňuje hodnotu sociálnej organizácie, avšak aj cynik by mal vziať do úvahy, že možnosť straty je v rámci sociálnej situácie vždy menšia než mimo nej. Mimo rámca sociálneho poriadku niet víťazov a porazených, ba tam sú len porazení. Možnosť straty (alebo obeť), o ktorej hovorím, vzniká z koherencie sociálnej organizácie. Všetci môžu získavať zo sociálnej organizácie,

niektorí však môžu získavať viac než ostatní, a to v každej dobe a za každých okolností. Ak má spoločnosť fungovať a pretrvávať, členovia sociálnej organizácie musia uznať a znášať túto možnosť straty.

Sociálna organizácia výrazne zvyšuje naše možnosti. Pyramídy, mrakodrapy, mosty a telekomunikačné satelity by nevznikli, keby si každý robil, čo chce. Mrakodrapy, mosty, telekomunikačné satelity sú prídátokom k príjemným stránkam môjho života a pohľad na pyramídy poteší, i keď moje možnosti užívať ich sú veľmi obmedzené. Ide totiž o to, že tieto väčšie zisky, ktoré sú výsledkom sociálnej kooperácie, sú rozdelené nerovnomerne, a to z mnohých dôvodov. Ľudia s horším zrakom nebudú mať príliš veľký estetický pôžitok z krásy pyramíd a rovnako ľudia s nízkymi príjmami sa sotva dostanú do Chicaga užiť si pravej krásy mrakodrapov (pokiaľ nie sú náhodou jeho obyvateľmi). Spoločnosť obyčajne ponúka mnoho spôsobov, ako byť úspešný, a niektorí sa chopia viacerých možností, iní zasa len niektorých. Možnosti šťastia a nešťastia si nemožno odmyslieť od nijakej formy sociálneho usporiadania.

Niektorí sa však môže považovať za nešťastníka, ktorý len stráca, zatiaľ čo iní získavajú. Šance legitímneho úspechu v komplexnej spoločnosti sú nesmierne veľké. Toto je jeden z dôvodov, prečo je sociálna kooperácia vo veľkom rozsahu taká prítlačivá. Aby tieto zisky (a tieto straty) boli možné, je potrebný istý druh sociálneho tmelu. Ako sa však spoločnosť rozvíja, rastú aj možnosti nelegitímneho zisku. Zákonným donútením môžeme vykoreniť veľkú časť kriminality, nie však všetku. Nelegitímny zisk v komplexnej spoločnosti nemožno redukovať len na nelegálne konanie. Niektorí môžu nezaslúžene získavať v dôsledku konania svojich kolegov, rodinných príslušníkov a spoluobčanov. Nemôžeme zákonom vylúčiť alebo trestať tých, ktorí majú úžitok z úsilia iných jednoducho preto, že tiež sú členmi spoločnosti. Každá komplexná sociálna organizácia umožňuje existenciu „príživníkov“, ktorí požívajú verejne poskytované sociálne výhody bez platenia celých nákladov. Každá sociálna a politická organizácia má v sebe zabudované isté riziká a požiadavky obetí.

Ak však spoločnosť má prežiť, prvky príživníctva alebo obetovania musia byť pod kontrolou. I keď sa týmto momentom nedá vyhnúť, povzbudzovanie príživníkov sa nemôže stať súčasťou oficiálnej ideológie, pokiaľ sa spoločnosť chce rozvíjať. Spoločnosť potrebuje ideológiu, ktorá jej členom dovolí zdôvodniť tak zisky, ako aj straty, potrebuje predovšetkým ideológiu, ktorá ľudí zmieruje s možnými obeťami, aké vyžaduje kooperácia. Práve tu hral z historického hľadiska patriotizmus dôležitú úlohu. Patriotizmus poskytoval ideál sociálnej organizácie zakorenenej v minulosti národa, ktorá vzájomne spájala jednotlivcov na ne-utilitárnej báze. Z hľadiska prísneho utilitarizmu sa požiadavka sociálnej harmónie vylučuje tým, že kooperácia prináša aj nezaslúžený zisk. Čím kratšie časové obdobia utilitarista berie do úvahy, tým nestabilnejšia bude následná kooperácia. Naproti tomu patriotizmus zakladá sociálnu kooperáciu na dlhodobej vízii homogénnej skupiny ľudí na danom teritóriu. Potom je jasné, že takáto skupina, považovaná za homogénnu, má najlepšie možnosti uskutočniť spravodlivosť.

Patriotizmus je teda dôležitým prvkom v uskutočňovaní práva alebo spravodlivosti vo svete. Zdá sa, že pod jeho ochranou rozkvitá procedurálna spravodlivosť. Ľudia očakávajú, že na ich území sa budú rešpektovať verejne uznávané pravidlá, chcú, aby nezávislé súdnictvo a štátny aparát presadzovali dodržiavanie zákona. Patriotizmus teda nie je emocionálnou oddanosťou vlastnej krajine, ako to vidíme u niektorých druhov nacionalizmu. Už Hegel si uvedomoval, že patriotizmus, ktorý je oporou zákona, nie je nevyhnutne tým druhom patriotizmu, ktorý sa prejavuje v období vojny, keď sú jednotlivci ochotní obetovať sa za svoju krajinu ([2], 162). Najhodnotnejší patriotizmus sa prejavuje v ochote občanov uznávať hodnotu každodenných inštitúcií, praktík a obyčajov, ktoré uchovávajú sociálnu súdržnosť. Hobbes nazval túto ochotu združovať sa ohľaduplnosťou ([3], 162). Vo všeobecnosti ju môžeme považovať za ochotu rešpektovať svoje povinnosti, resp. založiť svoje vzťahy k spoluobčanom na princípe reciprocity.

Musíme uznať historický fakt, že patriotizmus vo všeobecnosti vzniká v národne orientovaných štátoch. Veľmi často bola teda základňa patriotizmu etnická. No nebolo tomu tak vždy. Spojené štáty sú významným príkladom mnoho-etnického štátu, kde je patriotizmus veľmi silný. V Európe je Švajčiarsko príkladom mnoho-jazyčného (i keď nie úplne mnoho-etnického) štátu. Lež i tak podobnosť etnického pôvodu napomáha rozvoju patriotizmu. Týmto vôbec nechcem povedať, že najistejšou základňou práva je jedno-etnický štát. Tam, kde sa etnicita stáva samoučelom, môže byť právo spochybnené. Právo alebo spravodlivosť je vzťahom medzi abstraktnými ponímaniami jednotlivcami, nie je to vzťah, ktorý by sa opieral o prírodné alebo fyzické danosti. Povedať, že patríme k istému etnickému spoločenstvu, neznamená ustanovovať nejaké práva vo vzťahu k tomuto spoločenstvu.

Je pochopiteľné, že s rozpadom komunizmu ľud východoeurópskych krajín teraz hľadá nové formy politickej legitimity a nové prostriedky realizácie spravodlivosti. Za komunizmu nebolo procedurálnej spravodlivosti, preto teraz treba dať prednosť politickým štruktúram, ktoré umožňujú jej rozvoj. Tu sa však zdá, že národné väzby, ktoré predchádzajú komunistickému režimu, ponúkajú priťažlivú možnosť uskutočniť nový a spravodlivý štát. A keďže ekonomický úpadok, ktorý je jednak výsledkom zlého hospodárenia socialistického štátu, jednak dôsledkom náhleho otvorenia sa západnému trhu, doviedol východoeurópske štáty do núdzovej situácie, je pochopiteľné, že mnohí jednotlivci hľadajú zoskupenia, ktoré by im pomáhali lepšie znášať tieto obete. Práve toto je dôvod, prečo sa v podmienkach post-komunizmu národný (alebo etnický) štát zdá byť priťažlivým riešením.

Ustanoviť a udržať spravodlivosť práva opierajúcu sa o patriotizmus alebo jeho ekvivalent je nevyhnutnosťou. Nezávisle konajúci občania moderného štátu musia mať istú spoločnú (čo ako minimálnu) ideológiu, ktorá by zabezpečovala istú väzbu. Pokiaľ sa nedajú zdôvodniť nevyhnutné obete, ktoré so sebou prináša sociálna kooperácia, sociálna solidarita je v ohrození. Národ a jeho spoločná ideológia sú však z môjho hľadiska podporou abstraktnej právnej idey spravodlivosti, a nie jej realizáciou. Hodnota patriotizmu je v tom, že je prostriedkom k vyššiemu cieľu. Keď sa patriotizmus stane sám osebe cieľom, ako sa to stáva v niektorých formách naciona-

lizmu, stráca sa to najcennejšie, čo patriotizmus môže priniesť. Primárnou úlohou spoločenstva je uskutočňovať a ochraňovať individuálne práva; v tom spočíva jeho hodnota, nie v tom, že by spoločenstvo (alebo národ) bolo niečím vyšším, ako je jednotlivec.

Právo alebo spravodlivosť môžu byť ohrozené tak zvonku, ako aj zvnútra. Zvnútra sú ohrozené vtedy, keď sa jednotlivci pokúšajú prekročiť zákon, vyhnúť sa mu alebo mu uniknúť. A najviac je právo poškodené vtedy, keď verejnosť vidí, ako sa niekomu darí i vtedy, keď porušuje zákon. Patriotizmus, či už na etnickom alebo inom základe, môže byť protiváhou tejto hrozby. Môže byť oporou adekvátneho trestného systému. Spravodlivosť alebo právo môžu však byť ohrozené aj zvonku, a to bezzákonnosťou v medzinárodnom spoločenstve. Tam, kde sa v medzinárodnom spoločenstve právo viditeľne porušuje, sa vytvára pocit neistoty, ktorý dokáže otriast' aj tými najstabilnejšími národnými alebo mnohonárodnými štátmi. Už Hobbes videl, že vzťahy medzi štátmi sa podobajú prirodzenému stavu, kde niet žiadneho rešpektu voči medzinárodnému právu ([3], 309). Odpoveďou na tento problém nie je nevyhnutne vytvorenie celosvetového štátu, ktorý by udržiaval jednotlivé štáty v poslušnosti, tak, ako mocný Leviatan – štát – udržiava v občianskej spoločnosti v strachu jednotlivcov. Oveľa uspokojivejšie riešenie ponúkol Kant, keď požadoval, aby právo vo vnútri štátu súviselo s medzinárodným právom ([4], 123). Spravodlivosť vo vnútri štátov súvisí so spravodlivosťou medzi štátmi a závisí od nej.

Právnosť je jednou zo základných charakteristík spravodlivého štátu. Ťažko však možno podporovať právnosť jednotlivého štátu a nechcieť, aby právne vzťahy vládli i medzi štátmi. Adekvátne vnútorné procedúry uznávania zákonov sa musia spájať s medzinárodným uznaním takýchto procedúr. Napätie vo vzťahu medzi štátmi ohrozuje otvorenosť vnútroštátnych diskusií o nových zákonoch a politike. Veľmi často dokonca v mene bezpečnosti môže byť obmedzený výkon dávno platných práv. Takisto sa často stáva, že obmedzenia práv vo vnútri štátu sa zdôvodňujú odvolávaním sa na nepriaznivú vnútropolitickú situáciu. Niet žiadnej ochrany pred porušovaním práv v iných štátoch a vo vzťahoch medzi inými štátmi. V úvahe *O večnom mieri* to Kant vyjadril tak, že „národy sveta dosiahli stav, keď sa porušenie práv na jednom mieste pociťuje všade“ ([10], 121).

Kantovou odpoveďou na túto dilemu – a je to odpoveď, ktorú by som odporúčal akceptovať aj ja – je požiadavka, aby sa pojem spravodlivosti alebo práva rozšíril i na kozmopolitné právo. Inými slovami, Kant dokazuje, že z racionálneho hľadiska sú všetky práva univerzálne. Právo nemôže byť obmedzené rasou, národnosťou alebo fyzickým umiestnením. Práva patria ľudskému individuu ako príslušníkovi rodu a organizácia štátov a ich vzájomné vzťahy sa musia považovať za mechanizmy zabezpečenia týchto práv. Kant dokazuje, že jednotlivé štáty, i svetové spoločenstvo štátov musia byť postupne reformované tak, aby sa uskutočnili kozmopolitické práva. „Idea svetoobčianskeho práva (kozmpolitné právo) nie je fantastickou alebo hyperbolizovanou verziou práva, ale nevyhnutným doplnkom k nepísanému občianskemu zákonníku a k zákonníku medzinárodného práva, k právam človeka vo všeobecnosti, a teda k večnému mieru“ ([10], 121).

Dôležitou črtou nedávnych revolúcií vo východnej Európe bolo ich prihlásenie sa k mieru. Tieto revolúcie znamenali koniec studenej vojny, tejto patovej situácie medzi dvomi svetovými veľmocami. Veľkým a nedostatočne oceňovaným výsledkom týchto revolúcií bolo podľa môjho názoru zažehnanie globálneho nukleárneho konfliktu. Nemôžeme si byť istí, ako dlho tento stav potrvá. Môže však pretrvať len vtedy, keď vznikne globálny systém medzinárodného práva a spravodlivosti, ktorý bude zárukou rešpektu k právam štátov a ich občanov. Ak má Kant pravdu, tak najhodnotnejším veľľajším účinkom uskutočnenia takéhoto systému medzinárodnej spravodlivosti bude vytvorenie podmienok pre úspešný vývin spravodlivosti vo vnútri štátov. Tí, ktorým záleží na spravodlivosti, urobia dobre, keď vždy budú brať do úvahy kontinuitu medzi právnym štátom a medzinárodným právom. Je celkom možné, že marxizmus zanikol spolu s komunizmom v Sovietskom zväze a vo východnej Európe, zdá sa mi však, že v jednom mal pravdu, a to v zdôrazňovaní hodnoty internacionalizmu. Spravodlivosť je buď globálna, alebo jej vôbec niet.

Z anglického originálu *Justice in One Country?* preložil František Novosád.

LITERATÚRA

- [1] BUCHANAN, A.: *Marxism and Justice*. New Jersey, Rowman & Littlefield 1982.
- [2] HEGEL, G. W. F.: *Philosophy of Right*. Prel. T. M. Knox. Oxford 1969.
- [3] HOBBS, T.: *Leviathan*. Londýn, Fontana 1969.
- [4] KANT, I.: *Metaphysics of Morals*. Prel. M. Gregor. Cambridge University Press 1992.
- [5] KANT, I.: *Political Writings*. Prel. H. Nisbet. Cambridge University Press 1977.
- [6] LOCKE, J.: *Two Treatises of Government*. Londýn, Dent 1977.
- [7] WILLIAMS, H.: *Concepts of Ideology*. Brighton, Harvester 1988.
- [8] WILLIAMS, H.: *Political Theory and International Relations*. Buckingham, Open University Press 1991.
- [9] WILLIAMS, H.: *Kant's Political Philosophy*. Oxford, Blackwell 1983.
- [10] WILLIAMS, H. – WRIGHT, M. – EVANS, A.: *A Reader in International Relations and Political Theory*. Buckingham, Open University Press 1993.

MONITOR

JOSEF PIEPER: *Scholastika*. Praha, Vyšehrad 1993, 147 s.

LADISLAV KLÍMA: *Filosofické listy*. Praha, Hermann a synové 1993, 101 s.